

Una aproximació a la geografia històrica de Mallorca¹

Onofre Rullan

*Departament de Geografia
Universitat de les Illes Balears*

Resum

Mallorca ha viscut una transformació que, de la mà del creixement turístic, ha situat l'illa en una posició internacional sense paral·lel al llarg de la seva dilatada història. La major de les Balears, de trets geogràfics plenament mediterranis, avui és destí turístic de població supramediterrània, la qual cosa dibuixa un esquema de similituds formals en una banda de latitud i de relacions econòmiques en un fus de longitud. Una situació a la qual s'ha arribat després d'una densa evolució històrica que ha tingut com a resultat l'escenari geogràfic actual. A aquesta densa evolució dediquem el present treball, una evolució que, evidentment, no s'atura i que presenta tendències inercials que cal explorar. La geografia històrica se'ns presenta així com la millor eina per a preveure i planificar la geografia futura.

Paraules clau: Mallorca, geografia històrica, Mediterrani, turisme

Resumen

Mallorca ha vivido una transformación que, a causa del crecimiento turístico, ha situado a la isla en una posición internacional sin posible comparación a lo

1. La investigació que dóna lloc a aquest article es finança amb el projecte d'investigació titulat "Gestión turística del patrimonio natural y cultural y desarrollo local" (BSO2001-3302-C02-02) del Ministerio de Ciencia y Tecnología del Govern espanyol.

largo de su dilatada historia. La más grande de las Baleares, de características plenamente mediterráneas, actualmente es un destino turístico de población supra-mediterránea, lo que dibuja un esquema de similitudes formales en una banda de latitud y de relaciones de longitud en un haz de longitud. Una situación a la que se ha llegado después de una densa evolución histórica que ha tenido como resultado el escenario geográfico actual. A esta densa evolución dedicamos el presente artículo, una evolución que, evidentemente, no se para y que presenta tendencias e inercias que es necesario explorar. La geografía histórica se nos presenta como la mejor herramienta para prever y planificar la geografía futura.

Palabras clave: Mallorca, geografía histórica, Mediterráneo, turismo

Abstract

Mallorca has experienced a major transformation due to the effects of the growth of tourist related activities, making it one of the leading destinations in the international markets. The biggest of the Balearic islands has pure Mediterranean traits although it attracts supra-Mediterranean population, drawing an scheme of formal similarities on a latitudinal axis, and economic relations on a longitudinal axis. This scheme is the product of a long and dense historical evolution that has created the present geographic scenario. This paper concentrates in this evolving process using an historical geography approach to foresee and plan the future.

Keywords: Mallorca, historical geography, Mediterranean, tourism.

1. Un model territorial que evoluciona des de fa més de 1.000 anys

A la dècada del 1980 es va proposar 9.200 BP (7.200 abans de la nostra era) com a datació del primer contacte humà amb l'illa de Mallorca (Pons-Moyà i Coll Conesa, 1986). Una data que superava en alguns mil·lennis la proposada els anys 70 per Guillem Rosselló i Willien Waldren. Tanmateix la hipòtesi seria desmuntada alguns anys després pels paleontòlegs (SHNB, 2000) i posteriorment reconeguda, també, pels prehistoriadors (Guerrero Ayuso, 2000). Avui tothom ja reconeix (?) que els humans trepitjaren l'illa per primer cop entre el 3000 i 2000 ANE.

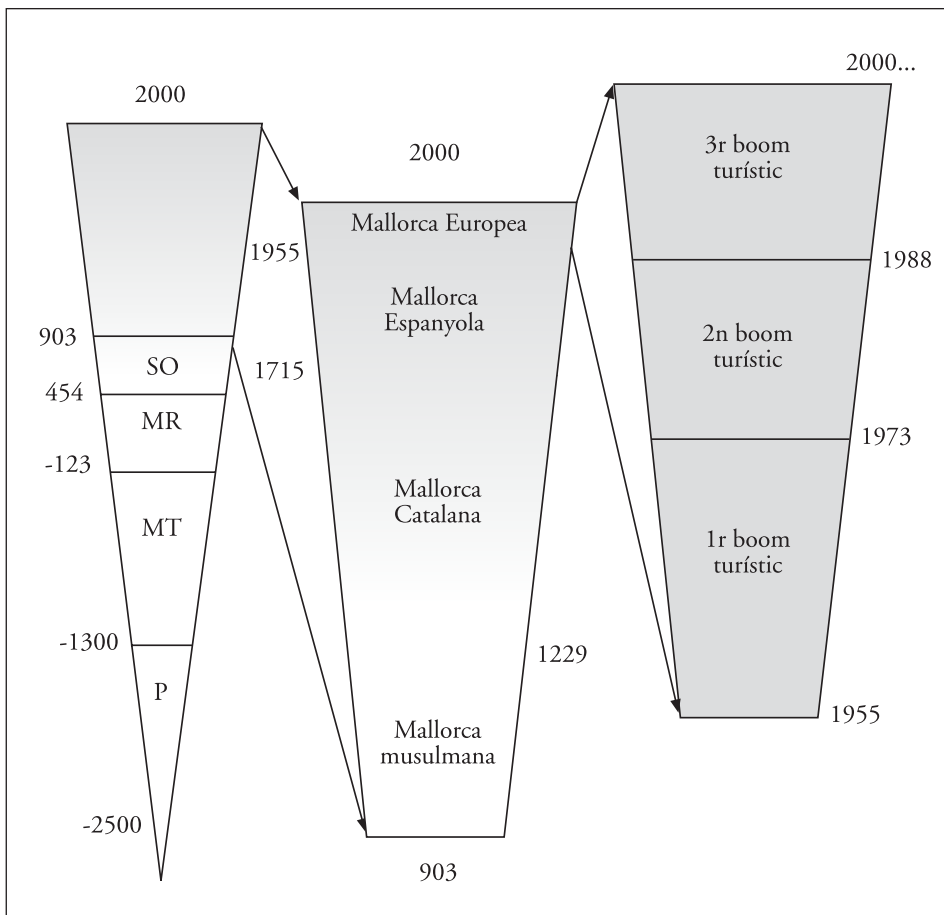
En qualsevol cas d'aquell primer poblament (Rullan Salamanca, 2002: 109-156) ja no en queda territori, només patrimoni.² Res territorialment funcio-

2. El territori de la Mallorca antiga presentà varies seqüències culturals i, alhora territorials. El que hom anomena pretalaiòtic fou un cultura naviforme dominant a l'illa entre aproximadament -2500 i -1300; a cavall entre el bronze i el ferro trobam la cultura taìtica, de -1300 a -123; la incorporació a l'òrbita romana duraria fins a 454; posteriorment som davant el que els historiadors anomenen segles obscurs, de 454 a 903.

nal, només topònims, arqueologia i un pòsit cultural tanmateix comú a tota la Mediterrània. La renaturalització que acompanyà els anomenats segles obscurs (454-903), posteriors a la caiguda de l'imperi romà d'occident, va deixar l'illa des del punt de vista ecològic plenament recuperada. Amb això, quan els musulmans s'instal·len a Mallorca a partir de 903, s'inaugura una nova etapa de colonització sense inèrcies territorials que poguessin condicionar el creixement futur. La colonització musulmana suposarà un creu i ratlla respecte al territori de la Mallorca de l'antiguitat, no debades els mallorquins consideren "del temps del moros" tot el més antic de l'illa, fins i tot les restes arqueològiques prehistòriques.

A la figura 1 es pot diferenciar aquell llunyà primer poblament de l'antiguitat, aquella primera "gran orogènia de construcció territorial", del que neix

Figura 1
Les diferents etapes en l'evolució cultural i territorial de Mallorca
(vegeu nota 2)

Font: eleboració pròpia

amb la Mallorca musulmana i que, com a segona gran orogènia, encara és activa, encara “construïx territori”.

Al 903 els musulmans ocupen l'illa de Mallorca després de la feble colonització dels segles obscurs postromans, una ocupació que durarà fins al 1229 amb la incorporació de l'illa al món cristià. Es tracta de 326 anys en què la colonització humana de l'illa es reprèn amb força després de la primera gran orogènia de construcció territorial que finí al segle VI amb la caiguda de l'imperi romà d'occident.

Des del punt de vista territorial, hi hagué dues fases dins la història de la **Mallorca musulmana**. La primera, que abastaria fins al segle XI, es caracteritzà per un espai rural dominat per la pràctica ramadera i una capital, Madina Mayûrqa (la Palma actual) que superaria l'abast de la Palma romana. Els musulmans, com a quasi tots els processos de colonització, afronten l'organització i domini del nou territori mitjançant la ramaderia. Només quan les necessitats augmentin, per pressió demogràfica, creixerà l'agricultura.

Aquesta època, políticament depenent de Còrdova, és, com dèiem, d'un marcat caràcter rural i ramader. Efectivament, en una descripció geogràfica de l'illa d'al-Zuhrî de 948 (Barceló Perelló, 1984: 37) no s'esmenta cap ciutat i Madina Mayûrqa, que en èpoques posteriors esdevindrà una de les més importants urbs musulmanes, no podia passar desapercebuda a no ser per la minsa importància que aleshores tenia la ciutat. Tanmateix, la construcció de la ciutat ja hauria començat, segurament finançada per l'Estat Omeia, tot canalitzant l'actual font de la Vila per servir una urbs que començava a superar l'oblit dels segles obscurs.

Quan al caràcter ramader de l'illa, la paraula Jûz (plural Ajza) amb què els musulmans designaven els seus districtes administratius, originàriament designa territoris de pastures comunals. Malgrat que perdurès el terme fins a la conquesta catalana, ens trobaríem davant d'un relict terminològic de quan l'economia de Mayûrqa era bàsicament ramadera (Barceló Perelló, 1984: 92). Un altra prova ho serien les mesures d'exacció econòmica sobre els ramats –*base de la riquesa dels notables*– que es donen als primers moments del període taifa (Barceló Perelló, 1984: 56).

Serà ja en aquesta època taifa (1015-1114) quan el procés de creixement, ininterromput des del primer moment, conduirà cap a un major desenvolupament agrícola i a una notable expansió de Madina Mayûrqa. Dos processos paral·lels, complementaris i coetanis. Efectivament, Madina Mayûrqa desplega el seu creixement especialment al subperíode de la taifa independent (1076-1114), es quan la murada musulmana assolirà el perímetre de les 90 hectàrees,³ pràcticament coincident amb el clos antic de l'actual ciutat. En aquesta època la ciutat és una de les més anomenades d'al-Andalus i amb un notable esplendor intel·lectual. Aquest desenvolupament s'ha explicat com a fruit del corsarisme practicat sobre Sardenya i la península Itàlica, l'increment dels tributs que

3. El quart major perímetre de l'Al-Andalus d'aleshores. Només superat per Toledo, Còrdova i Sevilla segons Torres Balbás (1985: 105-6).

l'impuls agrícola possibilitava i la minva d'imposts que, al període independent, ja no s'havien de lliurar a Còrdova o Dènia (Barceló Perelló, 1984: 56). Aquest nou perímetre, tanmateix, no colmataria fins que al segle XII la immigració almoràvit l'ocupés.

Després de la destrucció i saqueig de Madina Mayûrqa de 1114 per part de les tropes pisano-catalanes –primer avís seriós de l'expansió feudal des del nord– s'establiran a l'illa els berbers almoràvits. Aquests consolidaran definitivament el model territorial dual entre una Madina Mayûrqa que reconstrueixen –després de desistir de la idea de traslladar la capital a l'interior per protegir-la de nous atacs (Rosselló Bordoy, 1968: 67)– i uns espais rurals on s'expandirà l'agricultura. És quan la hidràulica musulmana, amb tot el seu aparallatge rural (qanats, sèquies, sínies, etc.), construeix el territori rural que, ens molts aspectes, ha arribat fins als nostres dies. Aleshores s'organitza el mon rural mayurquí, entorn de les anomenades comunitats tribals i clàniques pageses, en un hàbitat dispers que complementarà l'única concentració urbana que representa la capital. D'aquesta època sembla que datarien les primeres oliveres mallorquines⁴ que es fan necessàries per abastar la creixent ciutat, més quan la ruptura amb els almohades d'al-Andalus imposa un major grau d'autoabastament (Barceló Perelló, 1978: 38).

El territori musulmà que s'havia construït, a les portes de la invasió cristiano-feudal-catalana de 1229, ens dona les claus d'un dels elements territorials més importants del territori mallorquí actual: la situació preeminent de Palma dins el sistema urbà de l'illa. Efectivament, la macrocefalia de Palma neix, històricament, sota el nom de Madina Mayûrqa. Aquesta, a les portes de la conquesta, hauria pogut assolir el 23.000 habitants (Alomar Esteve, 1976: 8), segles després aquest model dual generarà la conflictivitat Ciutat/Part Forana que, malgrat transformada, ha arribat als nostres dies.

Als districtes rurals el poblament era dispers, una dispersió d'alqueries i rafals que s'ha pogut estudiar gràcies al Llibre del Repartiment, el document que elaboren els feudals per repartir-se el botí de guerra de la conquesta de 1229. Les alqueries, amb una àrea explotada mitjana de 85 ha, eren llogarets comunitaris d'explotació pagesa, especialment agrícoles i segurament generalitzades a la segona fase taifa i almoràvit. Els rafals, amb una àrea d'explotació mitjana d'unes 50 ha, podrien tenir el seu origen en el món ramader de la primera fase califal i serien explotacions, no comunitàries com les alqueries, sinó privades. En total la part rural de la Mallorca musulmana estaria poblada, entre alqueries i rafals, per més de 1600 explotacions que haurien deforestat a l'entorn d'1/3 de l'illa per a la pràctica agrícola-ramadera (Poveda Sánchez, 1992: 5-7).

Les marjades de reguiu i sense arbres de la serra de Tramunatana que es concentren prop dels qanats que la cultura musulmana construeix són també un relic-

4. No gaire més d'un centenar d'hectàrees front a les 25000 que s'arribaran assolir al segle XIX (Barceló Perelló, 1978: 38).

te del paisatge andalusí de Mallorca. Un paisatge encara força forestalitzat amb petites però importants taques de reguiu, illots de reguiu en un oceà forestal.

Així, el territori que els musulmans construïren, fou un model molt semblant al que, fins a època preturística, s'ha donat a Eivissa: una gran ciutat macrocefàlica, de la qual la primàcia urbana de la Palma actual és l'hereva, i un poblament rural dispers que no hauria arribat a assolir els nivells de pressió ambiental, quan a població i desforestació agropecuària, dels segles posteriors. Aquest model rural és avui més difícilment identificable ja que, com veurem, als segles posteriors es practicaren polítiques de concentració poblacional que referen l'obra musulmana. Però això ja serà obra de la Mallorca catalana.

Amb la conquesta cristiano-feudal dels catalans del 1229 s'aniquila la Mallorca musulmana i neix la **Mallorca catalana**, quasi cinc segles d'història que es tancaran amb el decret de Nova Planta del 1715. Mentre la ruptura és més que evident en termes polítics, entre la Mallorca musulmana i la catalana, es dona una continuïtat en el procés de colonització humana de l'illa, malgrat que ara els actors hauran baratat de procedència i de nivell tècnic. Els catalans no es limiten a apropiarse del territori, a més implanten l'ordre feudal i, amb notables dificultats de principi, reorganitzen el territori. La capital i l'àmbit rural és repartit, Madina Mayûrqa esdevé la ciutat de Mallorca i la dispersió d'alqueries i rafals musulmans és ara cobert d'una xarxa de feus (cavalleries) que implantaran el nou ordre territorial d'encuny cristià. Un feus que, tot retenint el domini directe, son molt més extensos que les tribals explotacions musulmanes. Uns feus o cavalleries que tanmateix es subdividiran en explotacions pageses de colons emfiteutes d'una menor extensió que les explotacions musulmanes. Aquí neix un règim de tinença que diferenciarà el domini directe de l'útil, els senyors dels pagesos.

La població musulmana, la que no fou aniquilada, es debatrà entre l'exili o l'esclavatge. S'aniquila la societat musulmana, el Llibre del Repartiment n'és l'acta de defunció, en canvi el territori no s'aniquila, es reparteix.

En un primer moment de la conquesta sembla que hi hauria hagut un conjuntural procés de despoblament tot tenint en compte la indisponibilitat demogràfica dels cristians invasors i la seva incapacitat per suplantar la població musulmana expoliada (Soto Company, 1984: 9-10). Com s'ha apuntat, nombroses alqueries s'abandonaran i trigaran molt a ser posades novament en explotació o *"es dedicaran a activitats econòmiques que requereixin molt poca densitat demogràfica i intensitat de treball, com la ramaderia extensiva"* (Soto Company, 1994: 351-2). Som, com es veu, novament davant la vella tècnica colonitzadora de començar per ramaderia i agricultura per, posteriorment, agriculturitzar progressivament el territori per fer front a les creixents demandes de la població.

Efectivament, territorialment parlant, a la Mallorca catalana sembla que també se'n poden diferenciar dues fases, la transició entre les quals pot datarse cronològicament cap a mitjans segle XVI. Dins la primera, tanmateix, cal assenyalar el període d'esplendor comercial de finals de segle XIII i primera mei-

tat del XIV. En aquest període Mallorca esdevé cruïlla comercial i mercat de redistribució. L'illa se situa en ruta de la Corona d'Aragó cap a Sicília i orient mitjà, de Gènova i Pisa cap al nord d'Àfrica i cap a Flandes però, sobretot, comerciarà amb Granada que, malgrat ser encara territori infidel, oferia molt bones expectatives comercials. És quan s'abandona el vell port de Portopí i es construeix el nou moll a la mateixa ciutat (Quintana Peñuela, 1974a: 8), és el període que ha llegat la notable arquitectura gòtica del castell de Bellver, la Seu, la Llotja, el palau Reial de l'Almudaina, Santa Eulàlia, Sant Francesc, etc. (Pons Marquès, 1977: 4). És en aquests moments que l'escola mallorquina de cartografia comença a guanyar-se el prestigi que, amb el temps, la situaran en el destacable lloc que ocupa a la història dels mapes.

És també en aquests moments que la ciutat de Mallorca experimentarà un notable creixement demogràfic fins a assolir prop del 50% de la població de l'illa. Un percentatge que s'haurà d'esperar al turisme contemporani per tornar-se a assolir. Com es veu, quan l'economia es gira cap a l'espai exterior és quan la porta de connexió d'aquest amb l'interior assoleix una funció més important i, consegüentment, creix. La ciutat de Mallorca segurament és reconstruïda totalment, això s'ha suggerit pel fet que només han arribat als nostres dies algunes restes de l'urbanisme àrab a només dos barris de la ciutat vella: el Puig de Sant Pere i la Gerreria.

Una fita important per a la imatge de la ciutat és la construcció de la Seu. Una catedral que desplaçarà, des d'aleshores, l'Almudaina com a símbol de la ciutat i que, en assentar-se sobre una prèvia mesquita musulmana, es l'única catedral cristiana del món que mira cap a la Meca (García-Delgado, 1979: 24, nota 19).

El declivi comercial que segueix aquest període d'esplendor, a partir de mitjans segle XIV, fa girar els interessos de la ciutat cap a l'interior de l'illa (Duran, 1979: 63-64; Rosselló Verger, 1981: 21), aleshores comencen tota una sèrie de lluites entre els interessos pagesos de la part forana i els d'una ciutat on resideixen les classes rendistes. La creixent pressió fiscal d'aquesta sobre aquella augmentarà el conflicte fins a la definitiva derrota pagesa a la guerra de les Germanies. La derrota agermanada tancarà aquesta primera fase de la Mallorca catalana.

En aquests tres primers segles d'organització territorial cristiano-catalana, malgrat l'esmentada extensificació ramadera, es du a terme un canvi de rumb quan al tipus de poblament i en la promoció dels diferents cultius. El poblament girarà radicalment cap a la concentració amb la decidida política urbanística de les Ordinacions (Alomar Esteve, 1976; López Bonet, 1982), un procés explicable a partir de la manca d'efectius demogràfics i a les preferències dels colons emfiteutes a la concentració (Rodríguez Carreño, 1994: 390-1; Soto Company, 1994: 359) que l'Ordinació no vendrà més que a racionalitzar. Aquesta política urbanística medieval esdevindrà, amb el temps, clau per a entendre les diferències de poblament amb Eivissa on la dispersió s'ha mantingut fins al moment de l'urbanisme turístic.

Quant als conreus cal assenyalar com front a la més diversificada i eficient agricultura musulmana, els catalans implantaran progressivament la trilogia

mediterrània –blat, olivar i vinya– fonamental per a una dieta cristiana molt més dependent del cereal que la també més diversificada dieta musulmana. És quan comencen a expandir-se les planes cerealícoles, especialment al centre i sud de l'illa, com a quasi única font de sustentació alimentària de la població. Un quasi monocultiu que aviat fregarà els límits de la capacitat de càrrega endògena de l'illa, no lluny dels 50-60.000 habitants que ja s'haurien assolit en època talaiòtica, romana i musulmana. La transformació paisatgística que això suposa farà canviar d'aquell oceà forestal amb illots de reguiu d'època musulmana a un oceà de cereal amb illots forestals d'encuny cristià.

És en aquest context de situació límit quan a les relacions població/recursos, un cop declinada l'activitat comercial, que s'han d'entendre les lluites entre la ciutat i la part forana. Les males collites de blat només podran ser resoltes amb la compra a l'exterior, per això la ciutat exercirà una forta pressió fiscal sobre la part forana i, en no ser aquesta suficient, es recorre, fins al segle XIX, a l'endeutament públic (Muntaner Mariano, 1981). Comença així una nova tàctica per a mantenir el creixement, es tracta de demanar, en préstec, recursos provinents de fora del propi àmbit geogràfic, a canvi caldrà hipotecar-se col·lectivament i, indirectament, cedir part de la sobirania.

El final de les lluites interiors, amb la definitiva derrota forana a la guerra de les Germanies, marcarà, com diem, una segona fase en la Mallorca catalana. A partir de la segona meitat del segle XVI, la ciutat de Mallorca consolidarà definitivament el seu control, el poder i la propietat sobre la totalitat de l'illa. L'endeutament, l'empobriment i la derrota agermanada du com a efecte immediat el pas massiu a mans ciutadanes de la major part de propietats pageses de l'illa. És quan, segons sembla, comença a usar-se el genèric "possessió" per a designar les propietats de ciutadans majoritàries al món rural mallorquí del moment (Rosselló Verger, 1981: 21).

La ciutadanització del món rural mallorquí aportarà algunes novetats importants, les "noves" grans propietats començaran a ser reconduïdes des de l'activitat mixta agrícola-ramadera al predomini de l'agricultura. Aquest canvi permetrà començar a rompre els sostres poblacionals que el territori "pre-ciudadà" imposava. Efectivament d'un món de cereal pagès i pastures aristòcrates, de les encara anomenades alqueries i rafals, es passa al domini de l'activitat agrícola-senyorial de les possessions dels ciutadans. Aquest nou model s'implantarà paral·lelament a un engrandiment notable de les superfícies explotades al si de les possessions, fins a límits ecològics força crítics. Així, amb importants crisis demogràfiques de subsistència, la població anirà augmentant per col·locar-se, a les portes del decret de Nova Planta, a l'entorn dels 100.000 habitants. Els escassos darrers dos segles de la Mallorca catalana la corba de creixement comença a empinar-se a costa de seguir amb l'endeutament i d'intensificar l'activitat agrícola.

L'expansió del cereal incrementarà les rompudes deforestadores fins on el medi en permeti el seu conreu. Així es coneixen increments de la producció frumentària a la segona meitat del XVI i la segona meitat del XVII/primers anys

del XVIII (Juan Vidal, 1976: 91). Quan les característiques de pendent o magror del terreny frenin el gra, la intensificació i l'explotació del medi podrà adoptar dos possibles solucions: la rota o l'olivar. La primera suposa apurar l'activitat agrícola fins a límits crítics, es tracta de terrenys agrícolament marginals que els senyors permetran explotar als pagesos a canvi d'una part del producte obtingut.

Pel seu costat l'olivar –adient per terres magres, rostes i elevades– permetrà, com l'activitat dels roters, seguir l'escalada tant altitudinal com demogràfica. Efectivament, la producció oliera, molt per sobre de les necessitats insulars, es dedicarà preferentment a l'exportació, cosa amb què s'aconseguirà poder comerciar amb les importacions de blat necessàries per a la pressionant població mallorquina. Es produeix oli, quan el terreny no permet el blat, per poder comprar cereal. En aquest sentit l'oli és blat.

L'oli i l'endeutament permetran rompre el llindar dels 50-60.000 habitants que fins al moment s'havia mostrat infranquejable. L'expansió dels olivars anirà paral·lela al condicionament del terreny per fer el seu conreu possible. És quan el marjament de la serra de Tramuntana i de les muntanyes d'Artà es desenvolupa fins als nivells de construir una importantíssima part de la morfologia del seu paisatge actual. Són les marjades de secà que vendran a afegir-se a les que, de reguiu i més localitzades, havien construït els musulmans.

Mentre tant, es du a terme la primera gran obra pública, la murada renaixentista. Començada al 1551, paral·lelament al desviament de la Riera als afores de la ciutat, no conclourà fins al 1801, 250 anys més tard quan la seva funció antibarbaresca ja era innecessària. Fonamentada en la idea de ciutat estel·lar renaixentista, presenta greus problemes d'acoblament de les seves portes amb les de la murada musulmana així com una total manca de previsió de creixement futur. Aquesta doble mala planificació (García-Delgado, 1979: 17-18) farà que només 72 anys després de ser finalitzada ja comenci la seva demolició.

A l'actual territori de Mallorca podem identificar, encara, molts trets que, originats al llarg dels prop de cinc segles de Mallorca catalana, conformen importants elements del paisatge mallorquí. En primer lloc, després de la seva creació per part dels musulmans, la definitiva consolidació de la capital de l'illa com a nucli primer i aclaparador del sistema de poblament. Un sistema de poblament que, front a la dispersió rural del model musulmà, concentrarà la població a les viles de creació o consolidació cristiana. Aquest sistema dual de poblament concentrat, s'articularà sobre una explotació de la terra basada en el cereal al centre i sud de l'illa i l'olivar sobre marjades de les zones muntanyoses. Així s'arribarà als 100.000 habitants a costa de sotmetre el medi a la màxima pressió que les tècniques del moment permetien.

Ciutat macrocefàlica i dispersió regular de viles a l'interior, cereal al Pla i olivar a les marjades de la Muntanya amb arraonament de la vegetació natural als indrets més inaccessibles, són els trets fonamentals d'aquesta època. Així,

comerciant amb l'oli per aconseguir més blat, s'assajava el que en el futur seria la nova via de creixement: la ruptura de l'autarquia i la inserció de Mallorca en espais econòmics extrainsulars. En les diferències entre botiflers felipistes i maulets austracistes de la guerra de successió hi ha qui hi ha volgut veure l'enfrontament dels interessos dels partidaris d'obrir l'economia: els terratinents comerciants partidaris dels borbons, i els partidaris del tancament econòmic: els terratinents jurisdiccionals i foralistes, més agraristes que comerciants, partidaris dels àustries. La victòria felipista borbònica de 1715 serà la primera passa per a l'obertura de l'economia a l'exterior i, consegüentment, del territori; serà el pas, mitjançant una nova organització, de la Mallorca catalana a la Mallorca espanyola, una època que proporcionarà notables canvis.

Si la Mallorca catalana naixia oficialment amb el Llibre del Repartiment (1232), la **Mallorca espanyola** ho fa amb el decret de Nova Planta de 1715. Amb ell els nous vents "moderns" ventaran lentament l'ordre tradicional. Front al federalisme i tradicionalisme polític dels Àustries, els reformistes Borbons, exaltant la raó front a la tradició, imposaran el centralisme racionalista d'encluny francès. L'omnipotència governamental que neix al XVIII predicarà la "revolució des de dalt" front a l'immobilisme de les masses, l'actuació pública i centralitzada front a les descoordinades dinàmiques autònomes, la utilitat pública front a l'interès local. És el despotisme il·lustrat que es vertebrava sobre un pensament que, ja al XIX, va resumir molt sintèticament Cánovas del Castillo quan va dir que "la centralització és la civilització".

Aquesta centralització modernitzadora començarà per substituir el Virrei per un Capità General, que encara avui segueix ocupant el Palau de l'Almudaina, seu de l'antic poder autòcton, i seguirà amb el desplegament de l'exèrcit espanyol, substitució del dret públic mallorquí pel castellà i la implantació de la política fiscal que des de Madrid marcarà el ministeri d'Hisenda. Més impostos per pagar les guerres que, amb la modernitat, també "progressen".

La ruptura de la insularitat i l'inici del declivi de la autarquia absoluta es forja a partir del segle XVIII i es consolida definitivament al XIX. El procés es desenvolupa de la mà de la il·lustració i la modernització que aquesta pregonava. Modernització, ruptura de l'autarquia, comerç colonial i inici de la colonització cultural espanyola, són processos paral·lels i amb relacions d'interdependència als que contribuiran decisivament, des de finals del XVIII, la labor d'entitats com la Real Sociedad Española de Amigos del País.⁵

Tanmateix el segle XVIII, amb notables inèrcies de les èpoques autàrquiques anteriors, és el que comença a evidenciar l'erosió del model d'organització territorial sobre el qual s'havia sustentat la societat de l'Antic Règim. El territori de la Mallorca Catalana, com hem vist, no aconseguia superar els 100.000 habitants. Aquest sostre es romput al XVIII amb un pendent de creixement encara

5. Bartomeu Barceló assenyala aquest lligam entre castellanització i modernització: "El moviment que podríem anomenar liberal, aportà un esperit castellanista, d'aïtal manera que l'any 1835 la Societat d'Amics del País treballava en la confecció d'un diccionari mallorquí-castellà «para la desaparición en lo posible del dialecto mallorquín, a lo menos en el trato de las personas cultas»" (Barceló Pons, 1961: 172, traducció pròpia).

feble que, a les portes del XIX, situa l'illa sobre els 140.000 habitants. Per seguir creixent la clau estarà ara en la ruptura definitiva de la insularitat; ja no es pot produir més blat, ja no es pot exportar més oli, cal cercar quelcom nou per vendre a l'exterior i així poder importar el necessari per tal de mantenir la línia de creixement.

Aquest darrer episodi de la història territorial mallorquina pot ser dividida, també, en dues fases. La primera durà fins al primer terç del segle XIX i es caracteritzà per la obertura econòmica –nous conreus, manufactura i comerç– i la intensificació productiva. Així l'illa es col·locarà per sobre dels 150.000 habitants. És una fase de creixement molt més ràpid que en èpoques anteriors però molt més lent que les posteriors. La segona fase durarà des dels anys 30 del segle XIX fins a la inserció de Mallorca, de la mà del turisme, dins l'òrbita europea ja al segle XX. És quan es romp definitivament l'autarquia secular i es dispara el creixement molt per sobre dels antics l·lindars que la capacitat de càrrega endògena de l'illa establien.

Aquest creixement interior serà factible gràcies a les possibilitats que el nivell tecnològic assolit posarà, a un ritme també creixent, en mans d'un model de creixement que ara es projecta sobre un horitzons que “semblen infinits”. Així, el descloscat de l'autarquia Mallorca que els Borbons i il·lustrats del XVIII dugueren a terme faran “madurar” l'illa al XIX i, al XX, la dispararan fins als 600.000 habitants, més altres tants pobladors ocasionals.

Però anem per parts, a la que anomenàvem primera fase, del XVIII al primer terç del XIX, es donen dos processos aparentment contradictoris si no es té en compte el que ja hem anunciat: creix la població alhora que minva la producció de blat i oli (Manera Erbina, 1988: 39-40). L'experiència que la comercialització de l'oli cap a l'exterior havia aportat, juntament amb la immersió en les teories mercantilistes que els il·lustrats espanyolitzadors aportaren, és clau per a entendre la fuga cap endavant que, malgrat lentament, s'inicia al set-cents. L'estratègia per a la nova organització territorial que permeti créixer afectarà tant la producció de subsistència com l'exportadora. La primera –fins aleshores quasi exclusivament bladera i que els comerciants en qualsevol cas n'asseguraran l'avituellament (Manera Erbina, 1990: 10-23)– es diversificarà amb un important creixement dels rurals llegums primer i de les urbanes hortalisses després (Manera Erbina, 1990: 23-4, 35 i 39-40). Les segones, les produccions d'exportació, es diversificaran dins del camp agrícola (bàsicament vins, cítrics i ametlles) i s'estendran a l'incipient sector industrial (manufactures tèxtils) (Manera Erbina, 1990: 33-5). Així, seguint l'exemple de l'oli, serà possible importar el cereal que calgui i remuntar el sostre dels 100.000 habitants.

Per tant, aquest inici de la modernització il·lustrada cap al creixement tindrà dos caires, un interior que diversifica i intensifica la producció i un d'exterior quan, amb l'obertura mercantil, s'ampliarà l'àrea de captació i intercanvi de recursos. No es tracta, com s'ha vist, de processos aliens, sinó de dos aspectes d'un mateix fenomen. S'intensifica i diversifica la producció perquè pot ser

col·locada a l'exterior, alhora que creix el comerç perquè s'ha intensificat i diversificat la producció.⁶

Aquest procés de desautarquització iniciat al XVIII, de la mà dels il·lustrats, fructificarà amb totes les seves conseqüències al XIX, a la segona fase de la Mallorca espanyola. En aquest context s'han de situar la primera línia de transport regular que des de 1837 connectarà amb vapors Mallorca i Barcelona; el desembarcament, al 1846, del cos d'Enginyers de Camins amb la consegüent activació de projectes com la dessecació del Prat de Sant Jordi o de l'Albufera d'Alcúdia, reforma de camins, fars i ports; tota una sèrie de mesures de reforma institucional, al so dels nous vents liberals, com la creació dels tres partits judicials amb capçalera a Palma,⁷ Inca i Manacor; la desamortització, la creació de la Diputació Provincial (1933), la Junta de Comerç, etc. (Barceló Pons, 1961: 171). Tot aquest procés venia a construir el territori necessari per a la modernització que l'agricultura i la incipient indústria requerien.

Al XIX la població de l'illa pràcticament es duplicarà, al 1900 es fregava el quart de milió d'habitants. Tal increment s'aconseguí insistint i desenvolupant el model encetat al XVIII: intensificació productiva i increment de les relacions comercials. L'agricultura, que al 1780 i 1840 encara dugué a terme importants rompudes (Juan Vidal, 1976: 98), experimentarà una notable mutació gràcies a la generalització dels anomenats conreus comercials o colonials. Aquests, col·locats al mercat exterior, garantien una rendibilitat molt superior a la que oferien els conreus de subsistència en el mercat interior. Tot i que, com vérem, els moderns conreus comercials s'introdueixen al XVIII, és a partir de la segona meitat del XIX i fins al primer terç del XX que, paral·lelament al creixement industrial i comercial, experimenten la seva major empenta. Així, del 1860 tenim la primera estadística més o menys fiable d'extensió de conreus (Salvà Tomàs, 1975) a la que, sobre un 54% d'abast de la superfície conreada encara hi són dominants superficialment els cereals i llegums (122.779 ha) i l'olivar (25.949 ha), però ja comencen a contar la vinya, el garrover, la figuera i l'ametller.

El primer a despuntar fou la vinya. El cereal, en començar a ascendir pels costers de la serra, s'havia convertit en oli. Posteriorment, en no poder pujar més, torna a saltar cap al pla i, substituint primer el cereal o imbricant-se amb ell, es converteix en vinya primer i ametller després. Gràcies a la crisi de la fil·loxera a les vinyes franceses (1873), la vinya experimentà un notable impuls exportador. La recuperació de la producció francesa, acompanyada de les mesures protectores del seu govern a les vinyes gal·les (1981), ensorraria el sector

6. Carles Manera ho ha deixat clar: *Els grans comerciants mallorquins són arrendataris de terres a la noblesa. Això vol dir que es constitueixen en veritables gestors de les finques nobiliàries. Al mateix temps, aquests importants mercaders són importadors de cereals. És a dir, per un cantó controlen la producció dels queviures bàsics i, per l'altre, les remeses de grans que entren pel port de Palma* (Manera Erbina, 1990: 63).

7. Si els catalans simplement traduïren el nom de la capital, de Madina Mayûrqa a la Ciutat de Mallorca, el espanyols el canvien. Dins la moda neoclàssica fan renéixer el nom romà de Palma, desconegut popularment al segle XVIII. Era un farol arriscat ja que, en aquells moments, no hi havia proves suficients per assegurar que la Palma romana coincidia amb l'actual. Les troballes arqueològiques posteriors confirmarien aquella coincidència.

mallorquí (Cela Conde, 1979: 35-7). Com a conreu minifundista que és, la vinya explica les primeres promocions parcel·laries de les finques rústiques i l'accés a la propietat d'un important nombre de petits propietaris. La fallida del mercat francès de final de segle passat ho fou, així mateix, d'aquesta novella classe camperola petit propietària.

L'ametller, avui emblemàtic, despuntà primerament al XIX però assolí la seva màxima difusió cap al primer terç del XX (Cela Conde, 1979: 44-5). Venia a reemplaçar l'exportació que havia capitanejat la vinya a finals del XIX però, contràriament al que s'esdevení amb aquella, no fou cosa únicament de petita propietat sinó que afectà també la gran propietat. Efectivament, si per un costat les parcel·lacions del XIX i XX s'aparellen inexorablement als nous conreus comercials (Rosselló Verger, 1981: 43-52), l'ametller, en poder-se combinar amb el cereal, també es plantarà a les grans finques cerealistes. Es aleshores quan neix el paisatge mallorquí que combina cereal i ametller. Aquesta combinació permetia no haver de prescindir del cereal de subsistència i, d'aquesta manera, evitar els risc d'una fallida com la que s'havia viscut amb la vinya.

Els ametllers, en realitat, són les noves oliveres que, en ser més adients per a les planes més càlides, trobaran en el Pla i Migjorn l'indret adequat. D'aquesta manera l'ametller, i en menor mesura la figuera i el garrofer, s'escamparà molt homogeniament arreu de l'illa acoblant-se paisatgísticament amb el cereal. Altres conreus de funció també comercial com la patata, les tàperes, l'albercoc, les tomàtiques o els cítrics (Cela Conde, 1979: 49-54) completaran, amb importància més local, el panorama d'una agricultura que no deixarà de guanyar importància econòmica i territorial fins al segon terç de segle XX. Conreus d'exportació per poder comprar més a l'exterior i així no deixar de créixer.

Aquesta agricultura, combinadora de la funció de subsistència amb l'exportació, assolí el seu òptim als anys 30 i ha impregnat amb força el paisatge rural mallorquí més recent. En aquest sentit la primera proposta teòrica de divisió comarcal de l'illa, formulada al 1964 per Vicenç Rosselló, es fonamenta en criteris bàsicament derivats de les activitats agràries geogràficament dominants.⁸ Aquest mapa comarcal de l'illa de Mallorca (Rosselló Verger, 1964a: 244, fig. 1) divideix l'illa en cinc comarques que es bategen, o rebategen, amb els noms de serra de Tramuntana (bosc i oliveres), Raiguer (ametller, vinya i garrofer), Pla (ametller, cereal i figuera), Migjorn (ametller, cereal i garriga) i Llevant (tota la varietat de conreus). D'alguna manera aquest mapa reflecteix l'empremta d'aquell òptim dels anys 30 que combinava subsistència i exportació i que encara avui, malgrat es trobi en fase de total descomposició i transformació, és encara desxifrabable dins del paisatge mallorquí.

Una anàlisi no generalitzadora, a escala més gran, dels usos i ocupacions del sòl mostra tanmateix un evolucionadíssim mosaic d'heterogeneïtat d'activitats. S'hi reflecteix l'empremta dels segles d'autarquia que exigiren conrear de tot el

8. Al moment de d'elaborar-se aital proposta les comarques o regions geogràfiques tenien un component formal molt superior al funcional. Si se'm permet l'exageració diria que geogràfic era "allò que es veia" i el que es veia era, i en gran mesura encara és, agricultura.

possible i per tots els indrets possibles. Resumint: combinació de conreus de subsistència i d'exportació a escala mitjana i, a escala detallada, heterogeneïtat d'usos. Ambdues escales d'anàlisi reflecteixen la història més recent de l'illa, una història encara identificable a les acaballes de la Mallorca espanyola en el seu trànsit cap a la Mallorca europea.

La diversificació econòmica i territorial del XIX no afectaria únicament l'agricultura. Les novetats tecnològiques i l'explotació de nous recursos energètics possibilitaren un gran salt a la indústria, alhora que generaren una important mutació en el sistema d'assentament. Sens dubte, ja es pot parlar de sistema urbà. Si la manufactura del XVIII es desenvolupà en paral·lel als primers envits de modernització agrària, la indústria fabril del XIX ho fa al mateix temps que els conreus colonials. La innovació tecnològica que aporta el vapor als transports marítims (Quintana Peñuela, 1974a: 10) i als processos productius (Manera Erbina i Petrus Bey, 1991: 20) accelerarà, al segon terç del XIX, la industrialització mallorquina. Aquesta assolirà els seus màxims als anys 1920-30 (Manera Erbina i Petrus Bey, 1991: 14), quan el turisme encara no estirava de l'economia insular. Tèxtil i sabates, de claríssima vocació exportadora, lideraran la indústria mallorquina en aquest primer període industrial (Manera Erbina i Petrus Bey, 1991: 22-29). Com es veu, seguim a les mateixes: vendre més a l'exterior per poder comprar més i, així, créixer.

La implantació del ferrocarril entre 1873 i 1931⁹ va permetre relligar i "cosir" els territoris de les noves produccions d'exportació, primer agrícoles i després també industrials, per conduir-les cap a la porta de sortida més important: el port de Palma. Des del darrer terç del XIX i fins al primer del XX l'estructuració territorial de l'illa es fonamenta, com es veu, en la intensificació productiva en vistes a l'exportació. Això aixeca el llindar de població fins als 300.000 habitants que se superen als anys 30, la dècada daurada de l'economia d'abans del turisme. Tot aquest creixement és possible gràcies a la importació de quantitats energètiques, primer de carbó i després de petroli, cada vegada més ingents (Quintana Peñuela, 1974a: 15-16) a canvi d'unes produccions fabrils i agràries que arriben a la plena, com dèiem, als anys 30.

Des de la dècada dels 30 fins a èpoques turístiques, es dona la màxima explotació dels recursos energètics autòctons, especialment carbó. Els lignits resistiran fins que al 1990 s'exhaureixen, el carbó vegetal s'explotarà fins que es popularitzi el gas butà. Avui, 40 anys després d'haver-se abandonat la carboneria vegetal, l'alzinar ha tornat a avançar: ha pràcticament tancat les clarianes i les àrees forestals són molt més importants que les dels anys 50-60.

Sincrònicament amb tot aquest procés neix allò més bàsic de l'organització urbana actual, concentració de pes i funció a Palma amb un segon escaló, representat per Manacor i Inca, molt per davall del rang de la capital. La industrialització, com a procés concentrador que és, no podia més que activar el creixement

9. Pere Brunet (Brunet Estarellas, 1994: 27-37) ha establert la següent periodització del desenvolupament del ferrocarril a Mallorca: creixement i millora (1873-1931), estancament (1932-1963), parcial desmantellament (1965-1977) i estancament del servei (des de 1977).

de Palma. Precisament en aquesta ciutat es trobava el principal port de sortida dels productes que l'illa produïa per a l'exportació. Ja al 1835 es detecta l'afluència forana cap a Palma atreta per l'incipient desenvolupament industrial (Manera Erbina i Petrus Bey, 1991: 17). El procés implosiu, des d'aleshores, no s'ha aturat. Si a principis del XIX cinc de cada sis palmesans (82%) vivien a l'interior de les murades, a finals del mateix segle la relació ja només era de 2 de cada 3 (66%) haguent-se doblat la població fins a superar els 60.000 habitants (Llauger Llull, 1992: 28-29). La ciutat, de fet, ja havia experimentat una notable densificació a començament de segle per la gran afluència de fugitius de la guerra de la independència (Barceló Pons, 1960: 49) mitjançant l'edificació als horts d'intramurs i l'addició de pisos en altura (García-Delgado, 1979: 18).

Al llarg del XIX Palma implosiona població, es densifica i, en elevar-se la temperatura, comença a bullir. A l'interior de la murada renaixentista s'inicia el cruiximent de la trama de la ciutat de l'autarquia, la desamortització possibilita l'enderrocament dels antics convents i s'obren nous carrers i places (García-Delgado, 1979: 19), es tracta de fissures de la vella ciutat que anuncien el segle XX. El bull d'intramurs era també patent a extramurs i apareixen nous ravals que inicialment mesclen activitat agrària i industrial per, amb el temps, esdevenir ciutat pura i dura. En aquest context de pressió interior i exterior, l'enemic a batre, l'enemic del progrés, tenia un nom: les murades. Durant tot el primer terç de segle es du a terme l'enderrocament; la ciutat del XIX –industrial i comercial– a fet rebentar les murades. La vella ciutat esclata i es desparrama sobre el seu entorn més immediat; és la materialització de l'eixample planificat per Bernat Calvet al 1901.

Superat l'entrebanc que suposa la guerra civil, la segona guerra mundial i la postguerra, el ritme de creixement no s'atura.¹⁰ El pla urbanístic de Palma elaborat per Gabriel Alomar (1943) incorporarà unes 300 hectàrees més a l'eixample d'en Calvet i dibuixarà tota una sèrie de reformes interiors, de claríssim encuny esventrador, que es materialitzen als anys 50. El pla Alomar és el darrer pla de Palma d'economia preturística; tots els que vendran després el que intentaran regular és l'efecte que, sobre la ciutat, va desencadenant el batec de l'activitat turística illenca.

Des de mitjanies de segle, un nou impuls dispararà novament el creixement augmentant-ne notòriament la seva velocitat: el turisme. Som segurament davant del fenomen més crucial i transformador de la realitat que ha conegut Mallorca des de l'arribada dels primers pobladors. En menys de 50 anys el turisme ha permès novament doblar la població resident: 300.000 habitants més, des dels anys 40, que venen a sumar-se als altres 300.000 que s'havien assolit, amb 1.000 anys, des de la represa colonitzadora que els musulmans iniciaren al segle X. El turisme, també amb unes 300.000 places a finals de mil·lenni, obre un nou episodi de la història de Mallorca. Epíleg de la Mallorca espanyola o pròleg de la Mallorca europea, des que al 1955 el 50% del que "exporta" l'illa és turisme. Som davant

10. Al 1951 s'assoleix el volum de producció de 1939.

d'un escenari nou (la **Mallorca europea**) per seguir amb el mateix objectiu de sempre: exportar més per poder comprar més i així créixer més.

La superació de la crisi postbèlica europea i el reconeixement que les potències occidentals fan del règim feixista espanyol, obren les portes als europeus a la llibertat de fer turisme per terres teòricament impies. El creixement de l'aviació europea que necessitava omplir els avions i portar passatgers amb regularitat a destins fixos; els baixos costos laborals de la mà d'obra local; el creixement de les rendes dels europeus que els permet gaudir de vacances pagades; la devaluació de la pesseta que acompanyà el pla d'estabilització; tot fa que es construeixi un escenari adient per a les economies europees del moment.

Des dels anys 50, i fins a la crisi de petroli de 1973, l'activitat i oferta turística no deixà de créixer. Aleshores s'havien superat les 170.000 places –ocupades per 2,8 milions de turistes– i el mig milió d'habitants. És el que s'ha anomenat el “**primer boom turístic**”, les característiques del qual són intensivitat urbanística, litoralitat focalitzada a l'entorn de la badia de Palma i forta estacionalitat.

El fenomen fou una autèntica bomba que feu pujar la població en 100.000 habitants, l'illa passava a ser terra clarament marcada per la immigració. Novament, com als primers moments de la organització territorial cristiano-feudal, Mallorca torna a mirar bàsicament cap a l'exterior i, com aleshores, la principal porta de connexió és la capital que, com al XIII-XIV, creixerà molt per sobre de la resta de l'illa. Quan Mallorca mira cap a fora, el mirador (Madina Mayúrqa, la ciutat de Mallorca o Palma) assoleix funció i, conseqüentment, creix. Si fins a començament de segle Palma es movia a l'entorn del 25% de la població de l'illa, el primer boom turístic farà que la capital, per primera vegada en la història, superi el 50%.

El creixement de Palma, efecte directe del creixement turístic costaner (Quintana Peñuela, 1974b; 1978; 1979), serà contundent. El pla de Palma de 1963 densificà (fins als 500-600 hab/ha) i engrandí l'eixample superant les 3.500 ha. Al 1966 l'aprovació de la xarxa arterial de Palma (Llauger Lull, 1992: 66) dissenyarà el cordatge viari que, en forma d'autopistes, prepararà la metropolització de la capital. El pla de 1973 situà el continu urbà fins a un perímetre que abastava unes 4.000 hectàrees. La motorització, que no deixa de créixer des dels 50 (Brunet Estarellas, 1987: 549), acompanyarà mimèticament tot aquest procés.

La porta d'entrada i sortida tradicional esdevé completament desbordada per l'allau d'activitat i moviment que el turisme del moment requereix. El vell port ja era insuficient a la dècada dels 40 i, en un moviment de retorn, s'instal·larà a Portopí (Quintana Peñuela, 1974a: 9-10). A partir d'aquí caldrà construir un passeig marítim que doni fluidesa a les relacions port-ciutat; cosa que es fa, amb successives etapes, entre 1946 i 1972 (Llauger Lull, 1992: 50-4). Quan al tràfec aeri Son Bonet, a mitjans 50, ja és el tercer aeroport d'Espanya i al 1960 cal inaugurar Son Sant Joan. Del 50 al 65, s'ha invertit la proporció de viatgers que usen l'avió respecte als que fan ús del vaixell per arribar a l'illa (Quintana Peñuela, 1974a: 11). A finals dels 60 (1965-8) ens arriba des

d'Europa, finançada pel Banc Mundial, la primera autopista. Efectivament, com s'ha dit "(...) *l'autopista de l'aeroport, (...) va néixer per donar una resposta adequada a les exigències del tràfic aeri.*" (Llauger Lull, 1992: 55). No es tracta, per tant, d'una actuació per a què els mallorquins puguin anar a l'aeroport, sinó perquè els europeus puguin arribar a l'illa.

El turisme permetrà assolir una balança de pagaments positiva malgrat que la balança comercial, que no contempla el sector com a activitat exportadora que és, sigui negativa. Es segueix exportant més o menys el que sempre, però ara s'han d'importar més aliments i energia que en època preturística (Quintana Peñuela, 1974a: 18). Ara, a més de sabates i productes alimentaris vendrem l'ús del territori per pagar el dèficit energètic que l'increment de població resident i turística implica. Primer es vendrà l'ús i després, més enllà del primer boom turístic, el domini.

Tanmateix, una de les novetats territorials més importants fou l'emersió d'un potent sector immobiliari i de la construcció que florirà quan la renda agropecuària de la terra sigui reemplaçada per la renda immobiliària de la terra. Això comença a detectar-se també als 60, quan es constata que els comerciants i professionals liberals que compren terres ho fan, en un 63%, per a tornar a vendre (Cela Conde, 1979: 148).

L'activitat urbanística que caracteritza el moment és dual. Per un costat la ciutat de Palma ha implosionat població i activitats de tota l'illa i, per l'altre, ja es comença a parlar d'un àrea d'influència de Palma que arriba a tota l'illa, això li ha permès créixer formalment. Som davant un procés de circuit tancat ja que, per créixer, és fa necessari abastar més territori i, per abastar més territori, cal créixer. És quan la ciutat comença a explotar en forma d'urbanitzacions per a segones residències sobre la costa i l'entorn metropolità. Així, des de la ciutat, es dona una espècia de "circuit convectiu" en forma d'incipient moviment pendular per a "l'explosiva" segona residència. Un moviment que serà de no retorn per a la implosiva absorció d'actius de la part forana.

Per l'altre costat, l'urbanisme turístic és de litoral i intensiu. La litoralització, aleshores sobretot manifesta a la badia de Palma, fructificarà arreu excepte a les contrades muntanyoses. La intensificació de l'urbanisme turístic té en l'hotel, que es procura d'una capacitat equivalent a dos avions, la seva més emblemàtica realització. Poc consumidor de sòl, se li han carregat totes les culpes de les malifetes paisatgístiques tot i que, com veurem, els problemes que generen els seus hereus –apartaments i xalets– són molt més devastadors.

El pla urbanístic de Palma elaborat per Ribas Piera i el Pla Provincial d'Ordenació de les Balears, ambdós documents aprovats al 1973, són la resposta oficial a la gran novetat territorial que representa el turisme. Al seu moment ambdós plans foren acusats de "volar posar portes al camp" però, amb el temps, s'ha vist que tingueren una influència molt per sota del que els seus avaladors, i fins i tot detractors, pensaven que tindrien. El territori, malgrat els plans, seguia evolucionant inercialment.

Després de les sacades sobre les economies occidentals de les crisis petrolieres de 1973 i, en menor mesura, 1979, el territori mallorquí alentí el seu ritme

de creixement urbanístic per, de 1982 a 1987, experimentar una nova acceleració vertiginosa del ritme de creixement. Aquesta situaria l'illa, l'any 1988, a l'entorn dels 570.000 habitants front al mig milió del 73, les 230.000 places turístiques front a les 170.000 del mateix any, mentre que el nombre de visitants quasi es doblava passat dels 2,8 milions del 73 als 4,5 del 88. És el que s'ha anomenat el "**segon boom turístic**".

Els 15 anys que van de 1973 a 1988 són els de l'expansió del poblament extensiu i, com no podia ser d'altra manera, de l'increment de la motorització privada. Entra en crisi el model urbanístic construït a partir del bloc de pisos de l'eixample o, en la seva versió turística, l'hotel. L'urbanisme vertical dels moderns anys 60, símbol de "progrés" a imitació local dels gratacels americans, va a la baixa. El bloc de pisos i l'hotel tombaran –notis que no dic "es tomanan"– i es convertiran respectivament en promocions d'adossats per als residents i blocs d'apartaments per als turistes. El segon boom turístic és el de la promoció immobiliària, és el de la consolidació, en posició dominant, del sector de la construcció.

Ambdós productes, les estrelles del segon boom turístic, són nous al mercat i coexistiran amb els vells productes dels primers anys d'activitat econòmica turistitzada. Les crisis dels setanta es resolien com se solen resoldre les crisis: reduint costos laborals. Els apartaments, menys consumidors de mà d'obra que els hotels, permetien, a costa d'extensificació i consum territorial, seguir creixent. L'augment de rendes possibilitava fugir dels incòmodes eixamples i "tornar als pobles", a "cases antigues" o, malgrat noves, al menys baixes i amb corrallet: l'adossat era la solució. L'apartament i l'adossat s'escampen arreu, la taca urbana s'expandeix i s'extensifica.

Les importacions necessàries per afrontar aquest nivell de creixement s'incrementaran, tot i que no barata gaire la composició del que comprem: productes alimentaris per servir el creixent nombre de boques, materials de construcció per a erigir el nou model territorial i energia per poder fet rutllar la maquinària (Petrus Bey, 1990: 65-78). Al 1990, com a conseqüència del fort increment de la demanda dels anys 80, s'esgoten definitivament els lignits que, en part, encara alimentaven les centrals mallorquines.

El pla urbanístic de Palma de 1985 és el del segon boom turístic, el de l'explosió metropolitana, front als de 1963 i 1973 que eren els de la implosió de la ciutat sobre la seva àrea d'influència. Com a tal pla, situa el perímetre formal de la ciutat a l'entorn de les 4.600 ha, desdensificant, això sí, un 40% les edificabilitats que el pla del 73 contemplava. La ciutat, o millor hauríem de dir el sistema urbà, deixa definitivament la seva forma tradicional.

Les compres de cases als pobles d'interior i la proliferació de residències al camp, al sòl rústic, són l'altra cara de l'extensificació territorial que el segon boom turístic suposa. Són la part suposadament tova del nou sistema urbà. Al mateix temps el sistema comença a fer-se sentir més enllà de l'illa. Així, a partir de 1986, algunes cadenes hoteleres mallorquines comencen a expandir-se cap a l'exterior. La influència arriba al Carib, després Mèxic, Turquia, Tunísia..., fet que s'interpreta com clar símptoma de saturació hotelera, que no apartamental o de turisme de xalet.

Amb tot això, a les portes dels anys 90, al territori mallorquí s'entremesclava una urbanització formal clàssica ara de disposició més lligada a la xarxa d'artèries de transports, una urbanització formal nova i una difuminació d'activitat urbana que arribava arreu. Els plans d'extensió de la primera meitat de segle són totalment superats i comencen a extrenar-se les primeres lleis de protecció. La Llei d'Espais Naturals de 1991 és la resposta del Parlament Balear a aquesta situació d'expansió de la urbanització extensiva. Es desqualificaren urbanitzacions i s'impossibilitaren noves urbanitzacions al 33% de l'illa que afectava la llei. Però l'edificació a sòl rústic era perfectament possible amb la malla ANEI (20 ha) i encara més a ARIP (3 ha). La LEN, per tant, tanca un aspecte del segon boom turístic, la urbanització als espais naturals, però deixa pista per córrer al 66% restant i en res frena l'edificació al sòl rústic.

La història, com és evident per la velocitat que porta, no s'acaba als anys 80 i, després d'uns poquets anys d'impasse, la velocitat de creixement tornarà a augmentar. Si les dades de 1988, cim del segon boom turístic, eren 570.000 habitants, 230.000 places turístiques i 4,5 milions de visitants, només 8 anys després, al 1996, la població és de 610.000 habitants, tenim prop de 300.000 places turístiques de diferents modalitats i ens visiten 6,2 milions de turistes. Sens dubte som davant del que es pot anomenar el "**tercer boom turístic**" accelerat des de la baixa dels preu del diner de 1994 i que encara no ha tocat sostre.

Com amb l'oli en temps de la Mallorca catalana, l'ametlla i la vinya o la producció industrial en temps de la Mallorca espanyola, el turisme és el que permet, en temps de la Mallorca europea, aconseguir l'energia exoinsular necessària per a seguir augmentant l'angle de la vertiginosa línia de creixement.

La urbanització formal és ja força dominant, la funcional és simplement total. El model territorial segueix el "*trend*" d'extensificació i increment de la mobilitat iniciat a la dècada anterior. L'illa és ja propera a relació 1/1/1 entre residents, places turístiques en les seves diferents modalitats i cotxes. La urbanització funcional arriba per tot arreu.

El tercer boom turístic s'enlaira a partir del tractat de Maastricht de 1992 que inaugura oficialment la Mallorca europea com, malgrat tractar-se de disposicions de molt diferent naturalesa, el Repartiment inaugurarà la catalana i el decret de Nova Planta la espanyola. Els estrangers a més de llogar l'ús del territori mallorquí –hotels i apartaments– comencen a comprar-lo, comencen a adquirir el domini directe i l'indirecte del territori. La proliferació de compres de finques rústiques per part estrangers o, com a segons quins indrets dels pobles de la costa de llevant o del clos antic de Palma, de cases urbanes i el creixement de l'anomenat turisme no reglat, són els efectes més visuals i espectaculars, els fòssils guia, d'aquest tercer boom turístic.

L'oferta turística no reglada –compra i lloguer de residències per part d'estrangers fora dels circuits comercials turístics dels majoristes– tranca l'estacionalitat i dixa entreveure quina serà la soculíó per a seguir creixent: fer-ho en el temps, la desestacionalització és més creixement.

2. Cap a on anem?

Tots els sectors econòmics graviten, des dels 60, sobre el turisme. Aquest ha estirat el carro de tota l'economia i ha fet créixer la producció tant de les activitats primàries com de les industrials. Sobre el turisme pivoten tots els sectors i en tant en quan aquell creix també ho fan aquests. D'això, als 70, se'n deia dependència econòmica i es titllava de monocultiu tercermundista; ara el discurs intel·lectual ha canviat. El que abans era dependència del turisme ara es diu impactes del turisme en la resta de sectors, i el que abans era monocultiu tercermundista ara és la causa que explica que les Illes Balears la primera comunitat d'Espanya en renda disponible.

Les tendències que s'esbrinen per al segle XXI, segons qui faci el discurs, poden ser entusiastes o tenebroses. Vista la cosa amb perspectiva el *trend* mostra, això és evident, un creixement logarítmic. Madina Mayûrqa o la ciutat de Mallorca tenien, més o menys, cent hectàrees; el darrer pla preturístic de Palma, el d'extensió de l'eixample de n'Alomar, va fer arribar la ciutat fins a les 1.000 hectàrees; l'urbà de l'àrea metropolitana de la Palma actual, la Palma de la Mallorca europea, assoleix unes 10.000 hectàrees. 100, 1.000, 10.000, afegint un altre zero s'assoleixen les 100.000 hectàrees: 1.000 km², quasi un terç de l'illa. És això possible?, és possible seguir aquest *trend*?, es pensava, en temps del pla Calvet, que era possible passar de 100 a 400 hectàrees? Pot ser algú deia: Això no se farà mai! Amb el temps qualsevol escenari sembla possible.

El futur de cadascuna de les Illes Balears és, per dir-ho en termes enginyerils, a unes coordenades polars de 125 km i 240 graus. En termes més geogràfics això vol dir –més o menys– que des de Menorca cap a Eivissa passant per Mallorca, amb bots mitjans d'aproximadament 125 km i amb direcció SW –més o menys 240 graus– cada illa pot veure el seu futur. Es a dir que hi ha dues tendències cap a la urbanització total –formal o funcional– que es superposen. Una és temporal i afecta totes les illes: demà hi haurà més urbanització que avui i demà passat més que demà. L'altra és geogràfica: Mallorca és i serà més urbana que Menorca, i Eivissa més que Mallorca. Per tant, si volem veure Menorca demà només cal observar Mallorca avui i si la volem veure demà passat cal mirar l'Eivissa actual. Cada illa, com diem, té el seu següent escaló territorial a 125 km seguint una direcció de 240 graus. Val a dir que no sóc original, Jean Bisson ja havia dit cosa d'això quan, als anys 70, parlava d'Eivissa com a *una prefiguració de futur dels camps insulars* (Bisson, 1977: 384-5).

Són possibles aquests escenaris de “demà” i “demà passat”? La resposta no pot cercar-se només autoobservant-nos. Tant Mallorca com les Illes Balears, des que s'encaixaren en el territori europeu amb l'especialització turística, formen part d'escenaris econòmics i territorials que transcendeixen el límits insulars. Des dels 60 no és pot parlar d'aïllament, l'autarquia va començar a desmoronar-se al XVIII, va cruixir al XIX i al XX simplement ha desaparegut.

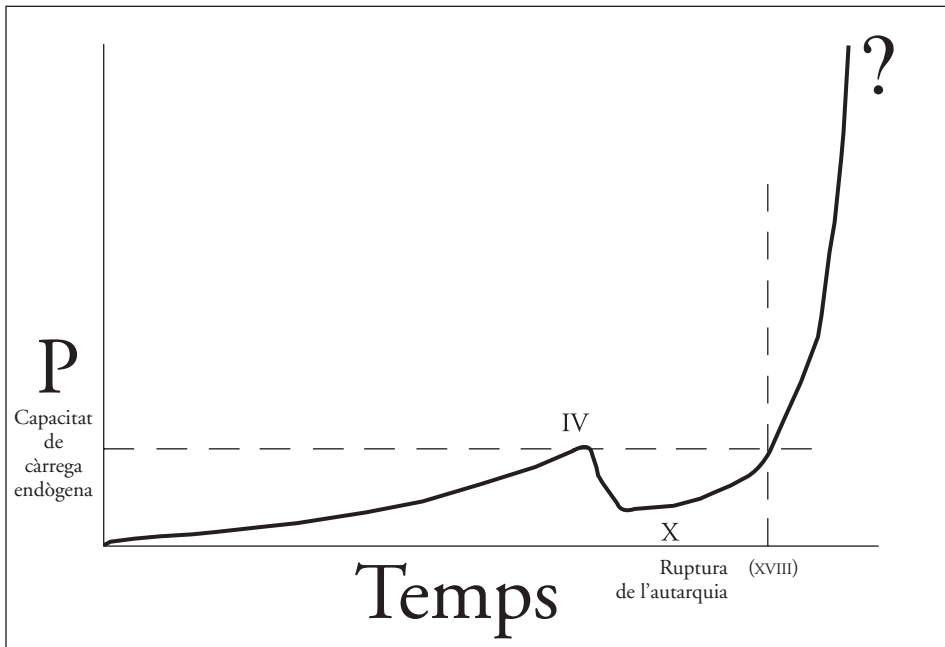
La tendència cap a l'organització globalitzadora que segueixen les societats més desenvolupades, des de que el sistema capitalista n'és el seu motor, assig-

na especialitzacions funcionals a les diferents peces del seus territoris, i els determina configuracions homogènies. La globalització ha assignat a les illes Balears el paper turístic dins del marc de la societat occidental europea. Si, dins d'aquest model, les vacances al sud mediterrani segueixen essent importants, el ritme de creixement, fins i tot, es podria incrementar. Més divises –turístiques– darien per comprar més energia i, amb més energia, es podria seguir creixent. Jean P. Deffontaines se sorprenia del fet que, al 1964, arribessin 712.000 visitants *més que la població de les illes* (Deffontaines, 1967: 215). Què pensaria ara que n'arriben 11 vegades més turistes que la població resident? Potser, entre tots, hem perdut la nostra capacitat de sorpresa.

La qüestió no és si el nostre particular model és sostenible o no. La pregunta decisiva és si ho és el model de globalització. Què passarà quan s'esgoti el model de l'aldea global?, quina serà l'alternativa a la aldea global? Vista la tendència d'ona llarga de la nostra història territorial, es detecten dos llindars que, un cop ultrapassats, es fa molt difícil la marxa enrera, encara no sabem decreïxer. Aquesta ona llarga es veu reflectida a la figura 2.

Hi ha, com dèiem, dos llindars decisius; un d'horitzontal –poblacional– que representa la capacitat de càrrega endògena –que segons el nivell tecnològic fluctuaria entre els 100.000 i 200.000 habitants– i un altre de vertical –temporal– que representa el trencament de la insularitat. Ambdues línies s'inter-

Figura 2: Evolució observada de la població i la pressió ambiental a Mallorca a llarg termini

Font: elaboració pròpia

cepten, al temps que són ultrapassades, a partir de la política il·lustrada que els Borbons espanyols comencen a assajar al segle XVIII. Des d'aquí, la línia es dispara, l'interrogant que hem col·locat a la gràfica, en realitat, és l'interrogant que ens plantejaven a la possible alternativa al model de globalització que vivim.

La gràfica tendencial il·lustra les dues orogènies territorials que l'illa ha viscut, una primera que, en no poder rompre la insularitat i haver exhaurit el recursos de l'illa, acabà caiguent en els segles obscurs —a partir de l'any 500—. La segona, només fa mil anys que dura però el seu creixement ha estat logarítmic. L'acceleració temporal del procés, s'ha dut a terme acompanyada de l'acceleració, també logarítmica, dels impulsos de creixement urbà que descriu més amunt. Quin serà el futur quan seguim batent rècords d'afluència turística i superàvits de la balança de pagaments? Quan el medi natural presenta les nafres més sagnats, quan ja comtam amb connexió aèria directíssima amb centreeuropa, quan el futur tecnològic ens insereixi definitivament en la xarxa d'autopistes de la informació.

Per alguns, les noves tecnologies representen *la innovació necessària per a la maduresa del model turístic* (Seguí Pons, 1995: 205-9); per altres res ha canviat i plantegen analogies amb *l'agricultura itinerant d'artigatge* (Blàzquez Salom, 1998). Els que veuen el procés com a positiu parlen d'una alternativa a l'aïllament regional; els que ho veuen com a negatiu es refereixen al projecte com a la darrera versió del model de sempre: seguir creixent, ara enlluernats per les meravelles del ciberespai.

Per tornar a una de les més clàssiques discussions en el camp de la Geografia penso que ens hauríem de demanar si estem *determinats* pel medi artificial i, per tant, simplement hem de cercar la millor adaptació al nou entorn; o si simplement hi estem condicionats i, per tant, tenim la *possibilitat*, de dissenyar el nostre futur. Com es veu, els termes de la polèmica poden ser els de sempre: determinisme *versus* possibilisme. La diferència únicament estriba en que, ara, el medi que determina o condiciona ja no és, com abans, el medi natural sinó l'artificial. El medi natural, a escala temporal d'*homo sapiens sapiens*, s'havia demostrat perfectament sostenible. Serà sostenible el medi artificial que estem construint? A escala global crec sincerament que no.

Davant l'interrogant de la gràfica d'ona llarga, se'ns fa molt difícil deixar de veure uns nous segles obscurs. La romanització també fou la globalització de l'economia talaiòtica —que els ebussitans ja havien començat a obrir— i, com el turisme, representà la valorització del litoral front a una societat talaiòtica de localització i activitats més autàrquiques i interiors. Si així fos, si ens trobàssim, com crec, davant uns nous segles obscurs, quina seria la solució?, què fer? Doncs eina només en tenim una, la mateixa que ens ha portat on som: la nostra ment. Solució, com ja he dit i escrit alguna vegada, només n'hi ha una: observar el món, pensar i actuar en conseqüència.

Referències bibliogràfiques

- ALOMAR ESTEVE, G. (1976). *Urbanismo regional en la edad media: las "ordinaciones" de Jaime II (1300) en el reino de Mallorca*. (1 ed.). Barcelona: Gustavo Gili.
- BARCELÓ PERELLÓ, M. (1978). "Alguns problemes d'història agrària mallorquina suggerits pel text d'al-Zuhri". *Recerques* [Barcelona], núm. 8, 27-49.
- BARCELÓ PERELLÓ, M. (1984). *Sobre Mayúrqa*. Palma: Museu de Mallorca.
- BARCELÓ PONS, B. (1961). "La vida econòmica de Mallorca en el siglo XIX". *BCOCIN* [Palma], núm. 632, 168-181.
- BARCELÓ PONS, B. (1965). "Realidad y mito de la Albufera". *BCOCIN* [Palma], núm. 648, 189-197.
- BARCELÓ PONS, B. (1970). *Evolución reciente y estructura actual de la población en las Islas Baleares*. Madrid-Ibiza: CSIC/Instituto de Estudios Ibicencos.
- BISSON, J. (1977). *La terre et l'homme aux îles Baleares*. Aix-en-Provence: EDI-SUD.
- BLÀZQUEZ SALOM, M. (1998). "Una nova ciutat vora el campus". *L'Esperó* [Palma], núm. 12, 4.
- BRUNET ESTARELLAS, P. (1987). "Aspectos generales sobre el proceso de motorización y matriculación de vehículos. Consideraciones relativas al caso de Baleares". *Anales de Geografía de la Universidad Complutense* [Madrid], núm. 7, 545-553.
- BRUNET ESTARELLAS, P. (1994). *La companyia dels ferrocarrils de Mallorca*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics.
- BRUNHES, J. (1947). "En Mallorca y Menorca". *Estudios Geográficos* [Madrid], núm. 28, 545-560.
- CELA CONDE, C. J. (1979). *Capitalismo y campesinado en la isla de Mallorca*. Madrid: Siglo XIX.
- DEFFONTAINES, P. (1967): "Islas Baleares". A *Geografía de España y Portugal*. (vol. IV, pp. 173-227). Barcelona: Montaner y Simón.
- DURAN, E. (1979). "La crisi rural mallorquina dels segles XV i XVI". *Estudis d'Història Agrària* [Barcelona], núm. 3, 53-77.
- FEMENÍA, A. (1997). "La accidentalidad en la Baleares durante un siglo de existencia del automóvil". A *100 años de automóvil en las Baleares*, (pp. 77-93). Palma: GESA/Jefatura de Tráfico de Baleares.
- GARCÍA-DELGADO, C. (1979). "Ciutat de Mallorca: Evolución y permanencia del centro histórico". *2c Construcción de la Ciudad* [Barcelona], núm. 13, 6-24.
- GOVERN BALEAR (1997). *Directrius d'Ordenació Territorial. Avanç*. Palma: Govern Balear.
- GUERRERO AYUSO, Víctor (2000): "Mito y realidad de los primeros baleáricos". *Revista de Arqueología*, núm. 231, 16-29.
- JUAN VIDAL, J. (1976). "Las crisis agrarias y la sociedad en Mallorca durante la Edad Moderna". *Mayurqa* [Palma], núm. 16, 87-113.

- LLAUGER LLULL, M. A. (1992). *Les Rondes de Ciutat*. Palma: Govern Balear/COBOT.
- LÓPEZ BONET, J. F. (1982). "Les ordenacions de Jaume II per a l'establiment de noves viles a Mallorca (1300)". *Estudis baleàrics* [Palma], núm 6, 131-156.
- MANERA ERBINA, C. (1988). "Comerç, capital mercantil i manufactura tèxtil a Mallorca (1700-1830)". *Randa* [Barcelona], núm. 23, 39-82.
- MANERA ERBINA, C. (1990). "Resistir i créixer. Canvi econòmic i classes socials a la Mallorca del segle XVIII". *Randa* [Barcelona], núm 26, 7-84.
- MANERA ERBINA, C., i Petrus Bey, J. M. (1991). "El sector industrial en el creixement econòmic de Mallorca. 1780-1985". A: *Del Taller a la Fàbrica. El procés d'industrialització a Mallorca*, (pp. 13-54). Ajuntament de Palma.
- MUNTANER MARIANO, L. (1981). "Dependència econòmica i reproducció estructural de l'endeutament públic a l'illa de Mallorca (segles XIV-XIX)". *Randa* [Barcelona], núm 12, 5-18.
- PETRUS BEY, J. M. (1990). *El Espacio Comercial de los Puertos de Baleares (1973-1987)*. Palma: Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Mallorca, Ibiza y Formentera.
- PONS MARQUÈS, J. (1977). "Recerques sobre el moviment del port de Mallorca en la primera meitat del segle XIV". A *Història i política*, (pp. 4-26). Palma: Ed. Moll.
- PONS-MOYÀ, J., i COLL CONESA, J. (1986). "Observaciones sobre la estratigrafía y las dataciones absolutas de los sedimentos holocénicos de la Cova de Canet (Esporles, Mallorca)". *Endins* [Palma], núm. 12, 31-34.
- POVEDA SÁNCHEZ, À. (1992). "Mayurqa, un espacio agrario de alquerías y rafaes". *Estudis d'Història Econòmica* [Palma], núm. 1992/1, 5-11.
- QUINTANA PEÑUELA, A. (1974a). "El Puerto de Palma de Mallorca". *BCO-CIN* Palma, núm. 682, 3-27.
- QUINTANA PEÑUELA, A. (1974b). "Espacio y sociedad en Mallorca". *Mayurqa* (Palma), núm. 12, 55-65.
- QUINTANA PEÑUELA, A. (1978). "Actividades económicas y urbanización en Mallorca". *Trabajos de Geografía* [Palma], núm. 34, 93-128.
- QUINTANA PEÑUELA, A. (1979). *El sistema urbano de Mallorca*. Palma: Ed. Moll.
- RODRÍGUEZ CARREÑO, À. M. (1994). "Dos moments en la colonització feudal de Mallorca". *Afers* [València], núm. 18, 367-403.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. (1968). *L'Islam a les Illes Balears*. Palma: Daedalus.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. (1973). "Los Siglos Orcuros de Mallorca". *Mayurqa* [Palma], núm. 10, 77-99.
- ROSSELLÓ VERGER, V. (1959). "La huerta de Levante en Palma de Mallorca". *Estudios Geográficos* [Madrid], vol. XX, núm. 77, 523-578.
- ROSSELLÓ VERGER, V. M. (1964a). "El regadío en la isla de Mallorca", a *Aportación española al 20 Congreso Internacional de Geografía*, (pp. 235-254). Madrid: Centro Superior de Investigaciones Científicas.

- ROSSELLÓ VERGER, V. M. (1964b). *Mallorca. El sur y el sureste. (Municipios de Lluçmajor, Campos, Ses Salines, Santanyi, Felanitx y Manacor)*. Palma: BCO-CIN.
- ROSSELLÓ VERGER, V. M. (1974a). "La persistencia del catastro romano en El Migjorn de Mallorca". A: *Estudios sobre centuriaciones romanas en España*, (pp. 136-155). Madrid: Universidad Autónoma de Madrid.
- ROSSELLÓ VERGER, V. M. (1974b). *Prehistòria de l'aviació a Mallorca*. Palma: Obra Cultural Balear.
- ROSSELLÓ VERGER, V. M. (1975). "El litoral de Mallorca. Assaig de genètica i classificació". *Mayurqa* [Palma], núm. 14, 5-19.
- ROSSELLÓ VERGER, V. M. (1981). "Canvis de propietat i parcel·lacions al camp mallorquí entre els segles XIX i XX". *Randa* [Barcelona], núm. 12, 19-60.
- RULLAN SALAMANCA, O. (1987). *Espai i Ordenació del Territori a Mallorca*. Tesi Doctoral, Universitat de les Illes Balears.
- RULLAN SALAMANCA, O. (1989). "Estructuras territoriales planificadas estudiadas mediante análisis multivariado". *Norba. Geografía* [Càceres], núms. VIII-IX, 623-638.
- RULLAN SALAMANCA, Onofre (1998): "De la cova de Canet al tercer boom turístic. Una primera aproximació a la geografia històrica de Mallorca". A: *El medi ambient a les Illes Balears. Qui és qui?*, (171-213). Caixa de Balears "Sa Nostra"/Obra Social i Cultural. Palma.
- RULLAN SALAMANCA, Onofre (2002): *La construcció territorial de Mallorca*. Palma: Editorial Moll.
- SALVÀ TOMÀS, P. (1975). "La utilización agraria del suelo de la isla de Mallorca. Aportación a una metodología para su estudio". *Mayurqa* [Palma], núm. 13, 69-99.
- SEGUÍ PONS, J. M. (1995). "Las redes de información en las areas mediterráneas: una alternativa al aislamiento regional. Las Islas Baleares". Ponència presentada a *Desigualdades y dinámicas regionales en el umbral del siglo XXI*, Sevilla.
- SHNB (2000). *Les Balears abans dels humans*. Palma: Sa Nostra/Societat d'Història Natural de les Balears.
- SOTO COMPANY, R. (1984). *Còdex català del Llibre del Repartiment*. Palma: CEC del GB/Direcció General de Cultura.
- SOTO COMPANY, R. (1994). "La porció de Nunó Sanç. Repartiment i repoblació de les terres del Sud-est de Mallorca". *Afers* [València] vol. IX, núm. 18, 347-365.
- SUAU PUIG, J. (1991). *El món rural mallorquí, segles XVIII-XIX*. Barcelona: Curial.
- TORRES BALBÁS, L. (1985). *Ciudades hispano-musulmanas*. Madrid: Instituto Hispano-Árabe de Cultura. Ministerio de Asuntos Exteriores.